

IMANUEL KANT

ŠTA ZNAČI: ORIJENTISATI SE U MIŠLJENJU¹

Svoje pojmove možemo da postavimo vrlo visoko, i pri tom još veoma mnogo da apstrahujemo od čulnosti, za nas će ipak još uvek da ostanu vezane *slikovite* predstave, čije je pravo određenje da njih, koji inače nisu izvedeni iz iskustva, učini sposobnim za *iskustvenu upotrebu*. Jer, kako bismo svojim pojmovima pribavili smisao i značenje kada pod njih ne bi bio podveden bilo kakav zor (koji, na kraju, uvek mora da bude jedan primer iz ma kojeg mogućnog iskustva)? Ako, nakon toga, iz te konkretne radnje razuma odstranimo primese slike, najpre slučajnog opažanja putem čula, a potom čak i čisti čulni zor uopšte, onda preostaje onaj čisti pojam razuma čiji je obim sada proširen i sadrži jedno pravilo mišljenja uopšte. Na taj način je nastala čak i opšta logika, a u iskustvenoj upotrebi našeg razuma i uma možda još leže skrivene i neke *heurističke* metode mišljenja koje bi, ako bismo umeli da ih oprezno izvučemo iz tog iskustva, zasigurno mogle da obogate filozofiju ponekom korisnom maksimumom čak i u apstraktnom mišljenju.

Toj vrsti pripada i načelo za koje se bl. *Mendelson* [Moses Mendelssohn], koliko ja znam, izričito izjasnio samo u svojim poslednjim spisima (u *Morgenstunden*, S. 164-65 i u pismu *an Lessings Freunde*, S. 33 i 67), naime, maksima nužnosti da se u spekulativnoj upotrebi uma (u koju se on, inače, u pogledu saznanja natčulnih predmeta veoma mnogo pouzdavao, čak i do evidencije demonstracije) **orijentišemo** izvesnim provodnim sredstvom, koje je on nazivao čas *zajedničkim čulom* (*Morgenstunden*), čas *zdravim umom*, a čas *običnim ljudskim razumom* (*an Lessinngs Freunde*). Ko je mogao misliti da će ovo priznanje da bude tako štetno ne samo za njegovo povoljno mnjenje o moći *spekulativne* upotrebe uma u stvarima teologije (što je doista bilo neizbežno), nego da će čak i zajednički zdravi razum, pri dvoznačnosti u kojoj je on provođenje ove moći ostavio u suprotnosti sa spekulacijom, dospeti u opasnost da služi za načelo zanesenjaštva i celokupne detronizacije uma? A ipak, to se dogodilo u raspravi između *Mendelsona* i *Jakobija* [Friedrich Heinrich Jacobi], naročito putem ne beznačajnih zaključaka oštroumnog autora *Die Resultate*², premda nijednom od njih dvojice ne želim da pripišem nameru da žele da uvedu jednu tako štetnu vrstu mišljenja, već takav poduhvat radije smatram za argumentum ad hominem, čija je upotreba u cilju puke odbrane sasvim

¹ Članak je prvi put štampao u *Herbursche Monatschrift* (oktobar 1786, S. 304 - 330). Prevod je raden prema *Kant's gesammelte Schriften*, Herausgegeben von der Königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften, Band VIII Berlin und Leipzig, SS. 131 - 147.

² Jacobi, *Briefe über die Lehre des Spinoza*, Breslau 1785 - Jacobi, *Wider Mendelssohns Beschuldigung, betreffend die Briefe über die Lehre des Spinoza*, Leipzig 1786 - *Die Resultate der Jacobischen und Mendelssohnschen Philosophie, kritisch untersucht von einem Freiwilligen*, isto.

opravdana da bi se praznina, koju suparnik daje, iskoristila kao njegov nedostatak. S druge strane, ja ću da pokažem da je uistinu *samo* um, a ne neko tobožnje tajno čulo za istinu, nekakav zanesenjački zor pod imenom vere na koju tradicija ili otkrovenje mogu biti nakalemjeni bez saglasnosti uma, nego je, kao što je to odlučno i s primerenom revnošću tvrdio Mendelson, samo pravi čisti čovekov umu ono za šta je on našao da je neophodno da se upravo njime orijentiše. Time se on i uznosio, premda, naravno, pritom mora da otpadne visoki zahtev njegove spekulativne moći, naročito njegov jedino zapovedajući ugled (putem demonstracije), te mu - ukoliko on jeste spekulativan - ne sme da preostane ništa drugo do posao čišćenja običnih pojmova uma od protivrečja, i odbrana od *njegovih vlastitih* sofističkih napada na maksime zdravog uma. - Prošireni i tačnije određeni pojam toga: *orijentisati se*, može da nam pomogne da razgovetno prikažemo maksimu zdravog uma u njenim izradama za saznanje natčulnih predmeta.

Orijentisati se, u pravom smislu reći, znači: iz jedne date strane sveta (a mi horizont delimo na njih četiri) pronaći ostale, naime, pronaći *izlazak Sunca*. Ako sada vidim Sunce na nebu, i znam da je podne, onda znam da pronađem jug, zapad, sever i istok. Ali, u tu svrhu je meni u potpunosti potrebno osećanje jedne razlike na mōm vlastitom *subjektu*, naime, razlike između desne i leve ruke. Ja to nazivam *osećanjem*, zato što te dve strane spolja u zoru ne pokazuju nikakvu приметnu razliku. Bez te moći da u opisanju kruga, a da mi nije potrebna bilo kakva razlika predmeta, ipak razlikujem kretanje od leve ka desnoj strani od kretanja u suprotnom smeru, i time da a priori određujem razliku u položaju predmeta, ne bih znao da li da zapad postavim sa desne ili sa leve strane južne tačke horizonta, pa tako i da krug treba kroz sever i istok da završim ponovo na jugu. Dakle, pri svim objektivnim datostima na nebu ja se *geografski* orijentisem ipak samo putem jednog *subjektivnog* razloga razlikovanja. I, ako bi jednog dana nekim čudom sve zvezde, doduše, u ostalome zadržale isti oblik i isti položaj jednih prema drugima, i samo bi njihov smer, koji je inače bio istočan, sada postao zapadan, onda u narednoj jasnoj zvezdanoj noći, doduše, nijedno ljudsko oko ne bi primetilo ni najmanju promenu, čak bi se i astronom, ako bi obratio pažnju samo na ono što vidi a ne i na ono što oseća, neizostavno *dezorijentisao*. Ali, njemu sasvim prirodno putem osećanja desne i leve ruke dolazi u pomoć moć razlikovanja koju je priroda, doduše, položila u njega, a na koju se on njenom čestom primenom navikao, pa će, ako pogleda samo zvezdu Severnjaču, da primeti ne samo dogođenu promenu, nego će bez obzira na nju moći i da se *orijentiše*.

Taj geografski pojam postupka orijentisanja sada mogu da proširim i pod njim da razumem: orijentisati se i u nekom datom prostoru uopšte, pa time i puko *matematički*. Ja se u mraku orijentisem u sobi koja mi je poznata ako mogu da dohvatim samo jedan jedini predmet čije mesto u toj sobi imam u pamćenju. Ali, ovde mi očigledno ne pomaže ništa drugo do moć određivanja položaja prema jednom *subjektivnom* razlogu razlikovanja, jer objekte, čije mesto treba da pronađem, uopšte ne vidim, i ako bi neko u šali sve predmete koji su se prethodno nalazili sa desne strane sada postavio na levu, i to u istom poretku, onda se ja u sobi, u kojoj bi inače svi zidovi ostali potpuno isti, uopšte ne bih mogao snaći. No, ja ću se ubrzo orijentisati pukim osećanjem razlike moje dve strane - desne i leve. Upravo to isto se događa i onda kada noću hodam meni inače poznatim ulicama, u kojima tada ne razlikujem nijednu kuću, a po njima treba pravilno da se krećem.

Konačno, ja mogu još više da proširim taj pojam, jer on se sastoji u moći da se orijentiramo ne samo u prostoru, tj. matematički, nego uopšte u mišljenju, tj. logički. Po analogiji se lako može odgonetnuti da će to biti posao čistog uma: da upravlja svojom upotrebom, ako polazeći od poznatih predmeta (iskustva) on hoće da se proširi preko svih granica iskustva a ne nalazi nikakav objekat zrenja nego samo prostor za to zrenje, pošto on tada više uopšte nije u stanju da u određivanju vlastite moći sudenja podvede svoje sudove pod jednu određenu maksimu prema objektivnim razlozima saznanja, nego samo prema jednom subjektivnom razlogu razlikovanja.³ To subjektivno sredstvo, koje tada još preostaje, nije nijedno drugo do osećanje potrebe koja je svojstvena umu. Možemo ostati osigurani od svih zabluda ako ne preduzimamo da sudimo onda kada ne znamo onoliko koliko se zahteva za jedan određujući sud. Dakle, neznanje je po sebi, doduše, uzrok ograda, ali ne i zabluda u našem saznanju. Ali, kada nije tako proizvoljno, da li hoćemo ili nećemo da određeno sudimo o nečemu, kada jedna zbiljska potreba čini sudenje nužnim, pogotovu ako je ta potreba vezana za sam um po sebi a ipak nas ograničava nedostatak znanja u pogledu na ono što se zahteva za sud, onda je neophodna jedna maksima prema kojoj donosimo svoj sud, jer um hoće da jedanput bude zadovoljen. A ako je prethodno već utvrđeno da ovde ne može biti nikakvog zora o objektu, pa čak ni nečega što bi s njim bilo istovrsno, čime bismo svojim proširenim pojmovima mogli da prikažemo njima primereni predmet i tako ih osiguramo za njihove realne mogućnosti, onda nam neće preostati da učinimo ništa više osim toga da najpre pojam, kojim hoćemo da se odvažimo da idemo preko i izvan sveg mogućnog iskustva, dobro ispitamo da li je on slobodan i od protivrečja, a potom da pod čiste pojmove razuma podvedemo bar odnos predmeta prema predmetima iskustva, čime ga mi još uopšte ne počulnujemo, ali ipak nešto natčulno mislimo barem sposobnim za iskustvenu upotrebu našeg uma, jer bez tog opreza takav pojam uopšte ne bismo mogli da upotrebljavamo, nego bismo mogli samo da se zanosimo umesto da mislimo.

Samo time, naime, pukim pojmom, ipak još ništa nije obavljeno u pogledu egzistencije tog predmeta i njegovog zbiljskog spajanja sa svetom (skupom svih predmeta mogućnog iskustva). No, sada nastupa pravo potrebe uma kao subjektivnog razloga da pretpostavi i prihvati nešto za šta on nije smeo da se drzne da zna putem objektivnim razloga, pa sledstveno tome i da se u mišljenju, u neizmernom prostoru onoga natčulnog - prostoru koji je za nas ispunjen mrklom noći, orijentise samo svojom vlastitom potrebom.

Ponešto natčulno se može misliti (jer predmeti čula ipak ne ispunjavaju čitavo polje svih mogućnosti) tamo gde um ipak ne oseća nikakvu potrebu da se proširi do njega, a još mnogo manje da prihvati njegovo postojanje. Um nalazi na onim uzrocima u svetu koji se otvaraju čulima (ili su barem iste vrste kao oni koji im se tako otvaraju) dovoljno posla da bi mu radi toga još bio neophodan i uticaj čistih duhovnih prirodnih bića; štaviše, njihovo prihvatanje bi za njegovu upotrebu bilo štetno. Jer - pošto ništa ne znamo o zakonima prema kojima bi takva bića mogla da deluju, a o onima, naime, o predmetima čula, znamo mnogo - možemo barem da se nadamo da ćemo steći još iskustava, a takvom pretpostavkom bi se pre nanela šteta upotrebi uma. Nije, dakle, uopšte nikakva potreba nego je, naprotiv, puka nametljivost, koja ne izlazi ni na šta drugo do na

³ Dakle, orijentisati se u mišljenju uopšte, znači: pri nedovoljnosti objektivnih principa uma, sebe u držanju istinitim odrediti prema nekom njegovom subjektivnom principu.

sanjarenje, da o tome istražujemo ili da se takvim utvarama igramo. Sasvim drugačije stoje stvari s pojmom o prvom *prabiću* kao vrhovnoj inteligenciji i istovremeno kao o najvišem dobru. Jer, ne samo da naš um već oseća potrebu da *pojam* o onom neograničenom položi u osnov pojmu o svemu ograničenom, pa time i svim ostalim stvarima⁴, nego se ta potreba odnosi i na pretpostavku njegovog *postojanja*, bez koje on ne može da navede nikakav zadovoljavajući razlog slučajnosti egzistencije stvari u svetu, a najmanje zadovoljavajući razlog svrshodnosti i poretka na koje čovek posvuda nailazi u tako zadivljujućem stepenu (u malom još više, zato što nam je blizu, nego u velikom). Bez prihvatanja razumskog začetnika se, bez zapadanja u čiste besmislice, ne može navesti barem *nikakav razumljiv* razlog za to, i premda nemogućnost takve svrshodnosti ne možemo da *dokažemo* bez nekog prvog *razumskog uzroka* (jer tada bismo imali dovoljno objektivnih razloga za tu tvrdnju, i ne bismo imalu potrebe da se pozivamo na subjektivne), pri ovom nedostatku uvida ipak ostaje jedan dovoljan subjektivni razlog njenog *prihvatanja*: da je umu *potrebno* da pretpostavi nešto što mu je razumljivo da bi iz toga objasnio tu datu pojavu, pošto toj potrebi ne pomaže ništa od onog sa čime on inače može da poveže samo jedan pojam.

Medutim, potreba uma se uvek može posmatrati kao dvostruka: *prvo* u njegovoj *teorijskoj*, *drugo* u njegovoj *praktičkoj* upotrebi. Prvu potrebu sam upravo naveo, ali sasvim dobro se vidi da je ona samo uslovljena, tj. mi moramo da prihvatimo egzistenciju boga ako *hoćemo da sudimo* o prvim uzrocima svega slučajnog, pogotovu u poretku svrha koje su zbilja položene u svetu. Daleko važnija je potreba uma u njegovoj *praktičkoj* upotrebi zato što je ona neuslovljena, i mi nismo prinudeni da pretpostavimo egzistenciju boga samo onda kada *hoćemo* da sudimo, nego zato što *moramo da sudimo*. Jer čista praktička upotreba uma se sastoji u propisu moralnih zakona. A svi oni vode na ideju *najvišeg dobra* što je u svetu moguće ukoliko je ono jedino putem *slobode* moguće: *čudorednost*, a s druge strane oni isto tako vode na ono što se ne tiče samo čovekove slobode nego i *prirode*, naime, na najveće *blaženstvo*, ukoliko je ono podeljeno u proporciji one prve. Umu je, pak, *potrebno* da prihvati takvo *zavisno* najviše dobro, i radi njega jednu vrhovnu inteligenciju kao najviše *nezavisno* dobro, doduše, ne

⁴ Pošto je umu za mogućnost svih stvari potrebno da realnost pretpostavi kao datu, a različitost stvari on posmatra kroz za njih vezane negacije samo kao granice, to se on vidi prinudeni da jednu jedinu mogućnost, naime, mogućnost neograničenog bica, položi u osnov kao izvoru, a sve ostale da posmatra kao izvedene mogućnosti. Pošto i potpuna mogućnost svake stvari mora u potpunosti da se nalazi u celini sve egzistencije - barem načelo potpunog određenja samo na takav način čini za naš um mogućim razlikovanje onog mogućnog od onog zbiljskog, to mi nalazimo jedan subjektivni razlog nužnosti, tj. jednu potrebu samog našeg uma da svoj mogućnosti položi u osnov postojanje jednog sve-najrealnijeg (najvišeg) bica. Tako, pak, proističe *karvezijumski* dokaz božjeg postojanja, time što se subjektivni razlozi da se nešto pretpostavi za upotrebu uma (koja u osnovi uvek ostaje samo empirijska upotreba) drže za objektivne - čine se i *potreba* drži za *uvid*. Taku stoje stvari sa ovim, tako stoje stvari sa svim dokazima dostojnog *Mendelsona* u njegovim *Morgenstunden*. Oni ne postizu ništa u svrhu neke demonstracije. Ali, zbog toga oni nikako nisu beskorisni. Jer - i da ne spominjemo koliko lep povod ta nadasve oštroumna razvijanja subjektivnih uslova upotrebe našeg uma daju za potpuno saznanje te naše moći, u koje svrhe su oni trajan primer - to je držanje istinitim iz subjektivnih razloga upotrebe uma, onda kada nam nedostaju objektivni razlozi a ipak smo prinudeni da sudimo, još uvek od veće važnosti, samo što ne smemo da ono što je samo iznudena *pretpostavka* izdajemo za *slobodan uvid*, da ne bismo protivniku, sa kojim smo se upustili u *dogmatizovanje*, bez nužde ponudili slabosti kojima on može da se posluži na našu štetu. Mendelson zasigurno nije mislio na to da je *dogmatizovanje* čistim umom na polju onog natečnog direktnog put u filozofsko zanesenjaštvo, i da samo kritika upravo te moći uma može temeljno da otkloni to zlo. Doduše, disciplina sholastičke metode (npr. Volfove [Christian Wolff], koju je on stoga i savetovao), pošto svi pojmovi moraju da budu određeni definicijama i svi koraci opravdani načelima, jedno vreme zbilja može sprečavati tu nepodopštnu, ali je nikako ne može sasvim otkloniti. Jer, s kojim pravom se umu, koji je na tom polju, po njegovom vlastitom priznanju, jedamput bio tako uspešan, zeli zabraniti da se još i dalje kreće po njemu? I gde je tada granica na kojoj on mora da se zaustavi?

da bi odatle izvodio obavezujući ugled moralnih zakona, ili pokretača za njihovo razmatranje (jer oni ne bi imali moralnu vrednost kada bi njihov razlog kretanja bio izveden iz nečeg drugog a ne jedino iz zakona koji je za sebe apodiktički izvestan), nego samo da bi pojmu najvišeg dobra dao objektivnu realnost, tj. da bi sprečio da se ono zajedno sa čitavom čudorednošću ne drži samo za neki puki ideal, ako nigde ne bi egzistiralo ono čiju ideju moralnost nerazdvojno prati.

Dakle, ne *saznanje* nego osećana⁵ *potreba* uma je ono čime se *Mendelson* (bez svog znanja) orijentisao u spekulativnom mišljenju. I pošto to provodno sredstvo nije objektivni princip uma, načelo uvida, nego puko subjektivan princip (tj. maksima) upotrebe koja je njemu putem njegovih granica jedino i dopuštena, posledični stav potrebe, te *jedino za sebe* i sačinjava ceo razlog određenja našeg suda o postojanju najvišeg bića, čija je to samo slučajna upotreba da se orijentiše u spekulativnim pokušajima o tom predmetu, onda je on svakako grešio u tome što je toj spekulaciji ipak poveravao toliko moći da samo za sebe sve obavlja putem demonstracije. Do nužnosti ovog prvog sredstva je moglo doći samo onda kada je u potpunosti bila priznata nedovoljnost ovog poslednjeg; do tog priznanja bi ga na kraju ipak dovela njegova oštroumnost da mu je dužim životom bila pružena i mladalačkim godinama svojstvenija okretnost duha, da prema promeni stanja znanosti lako preinači stari naviknuti način mišljenja. Pa ipak, njemu ostaje zasluga da je ustrajao na tome da poslednji probni kamen prihvatljivosti jednog suda ovde, kao i svugde, ne traži nigde drugde nego *jedino u umu*, pa bio on u izboru svojih stavova vođen uvidom ili pukom potrebom i maksimumom vlastite probitačnosti. On je um u njegovoj poslednjoj upotrebi nazvao običnim čovekovim umom, jer ovome je u svako doba pred očima najpre vlastiti interes, dok čovek mora da je već istupio iz prirodnog koloseka da bi taj interes zaboravio i dokono vrebao među pojmovima u objektivnom pogledu, da bi samo proširio svoje znanje - bilo to neophodno ili ne.

Ali, pošto je izraz: *izreka zdravog uma* u prethodnom pitanju još uvek dvoznačan, pa može da se uzme ili, kako ga je pogrešno razumeo i sam *Mendelson*, za sud iz *umskog uvida*, ili, kako izgleda da ga je uzeo sastavljač *Die Resultate*, za sud iz *umskog nadahnuća*, to će biti neophodno da se tom izvoru prosuđivanja da neki drugi naziv, a nijedan mu nije primereniji od *umske vere*. Svaka vera, čak i istorijska, doduše, mora da bude *umska* (jer poslednji probni kamen istine je uvek um), jedino što je *umska vera* ona vera koja se ne osniva ni na kojim drugim datama osim na tim, kako su one sadržane u *čistom umu*. No, svaka *vera* je subjektivno dovoljno držanje istinitim, a objektivno *sa svešću* nedovoljno držanje istinitim; dakle, ona se protivstavlja znanju. S druge strane, ako se nešto iz objektivnih, premda sa svešću nedovoljnih razloga drži istinitim, pa time i puko *mnenim*, onda to *mnjenje* postepenim dopunjavanjem u istoj vrsti razloga konačno ipak može da postane *znanje*. Nasuprot tome, ako razlozi držanja istinitim po svojoj vrsti uopšte nisu objektivno valjani, onda vera nikakvom upotrebom uma nikada ne može da postane znanje. Istorijsko verovanje, npr. u smrt nekog velikog čoveka, o kojoj obaveštava nekoliko pisama, *može da postane znanje* ako lokalna vlast javi o njegovoj smrti, sahrani, testamentu itd. Da se, stoga, samo na svedočanstvima nešto istorijski drži

⁵ Um ne oseća - on uvida svoj nedostatak, i putem *nagana saznanja* izdejstvuje osećanje potrebe. Time ovde stvari stoje isto kao i sa moralnim osećanjem, koje ne prouzrokuje moralni zakon, jer ovaj u potpunosti proističe iz uma, nego biva prouzrokovano ili izdejstvovano moralnim zakonima, pa time i umom, utoliko što su budnoj a ipak slobodnoj volji potrebni određeni razlozi.

istinitim, tj. da se u to veruje, npr. da se u svetu nalazi neki grad Rim, a da ipak onaj koji nikada nije bio u njemu može da kaže: *ja znam*, a ne samo: *ja verujem* da egzistira neki Rim - to se sasvim dobro slaže. Nasuprot tome, čista *umsko vera* nikakvim prirodnim datama uma ni iskustvom nikada ne može da se preobrazi u *znanje*, zato što je razlog držanja istinitim ovde puko subjektivan, naime, jedna nužna potreba uma (i, sve dok smo ljudi, uvek će to i ostati) da samo *pretpostavi* postojanje jednog najvišeg bića a ne da ga demonstrira. Ta potreba uma za svojom *teorijskom* upotrebom koja će ga zadovoljiti neće biti ništa drugo do čista *umsko hipoteza*, tj. mnjenje koje bi iz subjektivnih razloga bilo dovoljno za držanje istinitim, zato što se za *objašnjenje* datih *dejtava* nikada ne može očekivati neki drugi a ne taj razlog, a umu je ipak potreban razlog objašnjenja. Nasuprot tome, *umsko vera* koja počiva na potrebi za njegovom upotrebom u *praktičkoj* nameri, mogla bi da se nazove *postulat* uma; ne tako kao da bi on bio-uvjed koji bi udovoljio svakom logičkom zahtevu za izvesnošću, nego zato što to držanje istinitim (samo ako je u čoveku moralno sve dobro uređeno) po stepenu ne zaostaje ni za kakvim znanjem,⁶ premda je po vrsti potpuno različito od njega.

Čista umsko vera je, dakle, putokaz ili kompas kojim se spekulativni mislilac orijentiše u svojim umskim lutanjima na polju natčulnih predmeta, a čovek običnog a ipak (moralno) zdravog uma može svoj put, kako u teorijskoj tako i u praktičkoj nameri, da skicira sasvim primereno celoj svrsi svog određenja, i ta umsko vera je takođe ono što mora biti položeno u osnov svakoj drugoj veri, pa čak i svakom otkrovenju.

Pojam o bogu, pa čak i ubedenje u njegovu *postojanje*, može da se nalazi jedino u umu, može da polazi jedino od njega, i do nas ne može najpre da dode ni nadahnućem ni nekom obavešću primljenom od ma kako velikog autoriteta. Ako mi se dogodi neposredan zor te vrste, kakav mi priroda, koliko je ja poznajem, uopšte ne može dati, onda ipak neki pojam o bogu mora da posluži kao merilo za to, da li se ta pojava podudara i sa svim onim što se zahteva za ono što karakteriše jedno božanstvo. Pa i ako uopšte ne uvidam kako je moguće da bilo koja pojava i samo po kvalitetu prikazuje ono što može uvek samo da se misli a nikada zri, to je ipak barem toliko jasno da - da bih samo sudio da li je bog ono što mi se pojavljuje, što unutrašnje ili spoljašnje dejstvuje na moje osećanje - ja moram da ga držim uz svoj umski pojam o bogu i da prema njemu ispitam, ne da li mu je on adekvatan, nego samo da li mu on ne protivreči. Upravo tako; čak ako se i kod svega onog čime se on meni neposredno otkriva ne bi nalazilo ništa što bi protivrečilo onom pojmu, ta pojava, zor, neposredno otkrovenje, ili kako se takav nalaz već nazivao, ipak nikada ne bi dokazivao *postojanje* jednog bića čiji pojam (ako on treba da bude nesigurno određen, te stoga i podređen primesama svih mogućnih zabluda), za razliku od svakog stvorenja, zahteva *beskonačnost* po veličini, ali pojam kojem nikakvo iskustvo ni zor ne mogu biti adekvatni, pa time nikada ne mogu nedvosmisleno da dokazuju postojanje takvog bića. O postojanju najvišeg bića se, dakle, nikada ne možemo *najpre* ubediti bilo kakvim zorom; mora da prethodi umsko vera, i potom bi izvesne pojave ili otkrića svakako mogli da daju povod za istraživanje, da li smo doista ovlašćeni da za božanstvo držimo ono što nam govori ili nam se prikazuje, te da po nahodanju tu veru i potvrdimo.

⁶ Čvrstini vere pripada svest o njenoj *nepromenljivosti*. No, ja mogu biti sasvim izvestan da niko neće moći da mi opovrgne stav: *Bog postoji*, jer odakle bi on došao do tog uvida? Dakle, sa umskom verom stvari ne stoje kao sa istorijskom, kod koje je još uvek moguće da budu pronađeni dokazi za suprotnosti, i gde još uvek moramo biti spremni da promenimo svoje mnjenje ako se proširi naše poznavanje stvari.

Ako je, dakle, u stvarima koje se tiču natčulnih predmeta - kao što su postojanje boga i budući svet - umu osporeno pravo koje mu pripada, da govori *kao prvi*, onda su time širom otvorena vrata svakom zanesenjaštvu, praznoverju, pa čak i bezbožništvu. Pa ipak se čini da je u Jakobijevoj i Mendelsonovoj raspravi sve stavljeno na to rušenje, ja zapravo i ne znam da li samo *umskog uvida* i znanja (tobožnjom snagom u spekulaciji), ili možda isto tako čak i *umske vere*, a nasuprot tome se polaže na uspostavljanje neke druge vere koju svako može da načini po vlastitoj volji. Na ovo poslednje bi gotovo trebalo da se zaključi, ako se *spinozistički* pojam o bogu vidi kao jedini pojam koji je u skladu sa svim načelima uma⁷, a ipak je za odbacivanje. Jer, i ako se sa umskom verom sasvim dobro podnosi to da se dopusti da spekulativni um nije u stanju da uvidi čak ni *mogućnost* onakvog bića kakvim mi moramo da mislimo boga, ipak ni sa kakvom verom, niti uopšte sa bilo kakvim držanjem istinitim nekog postojanja, ne može zajedno da postoji to da bi um mogao da uvidi čak i *nemogućnost* jednog predmeta, a da bi ipak, iz drugih izvora mogao da sazna njihovu zbiljnost.

Muževi velikih duhovnih sposobnosti i širokih uverenja! Ja poštujem vaše talente i volim vaše čovekoljublje! Ali, da li ste doista razmislili o tome što činite, i na šta će izaći vaši napadi na um? Nema sumnje da vi hoćete da se *sloboda mišljenja* održi nepovređenom, jer bez nje bi se završili čak i slobodni zamasi vašeg genija. Mi hoćemo da vidimo, šta mora prirodnim načinom da postane iz te misaone slobode ako zavlada takav postupak koji vi započinjete.

Slobodi mišljenja je, **prvo**, suprotstavljena *građanska prisila*. Doduše, kaže se: višom silom nam se, doduše, može oduzeti sloboda *govorenja* ili *pisanja*, ali njome nam se uopšte ne može oduzeti sloboda *mišljenja*. Jedino, koliko i kakvom ispravnošću bismo doista *mislili*, ako ne bismo mislili gotovo u zajedništvu sa drugima, kojima bismo mi *saopštavali* svoje misli i koji bi nama *saopštavali* svoje! Dakle, doista se može reći da ona spoljašnja sila, koja ljudima oduzima slobodu da javno *saopšte* svoje misli, njima oduzima i slobodu da *misle* - jedinu dragocenost koja nam pri svim građanskim opterećenjima još preostaje, i jedinu kojom možemo da se pripomognemo protiv sveg zla tog stanja.

Drugo, sloboda mišljenja se uzima i u tom značenju, da je njoj suprotstavljena *prisila savesti*; gde se bez bilo kakve spoljašnje sile u stvarima religije građani nameću kao tutori nad ostalima i, umesto argumenta, propisanim formulama vere praćenim uzne-

⁷ Jedva se može pojmiti, kako su mišljeni učenjaci u *Kritici čistog uma* mogli da pronađu podršku spinozizmu. *Kritika* sasvim potkresuje krila dogmatizmu u pogledu saznanja natčulnih predmeta, a spinozizam je u tome toliko dogmatski da se u pogledu strogosti dokaza takmiči čak i sa matematičarom. *Kritika* dokazuje da tabela čistih pojmova razuma mora da sadrži sav materijal čistog mišljenja; spinozizam govori o mislima koje ipak same misle, pa tako i o jednoj akcidenaciji koja ipak istovremeno egzistira za sebe kao subjekat, što je pojam koji se uopšte ne nalazi u čovekovom razumu, niti se u njega može uneti. *Kritika* pokazuje da za tvrđenje mogućnosti jednog samomišljenog bića ni izdaleka nije dovoljno da u njegovom pojmu nema ničeg protivrečnog (ma koliko tada, dakako, nužno ostaje dozvoljeno da se prihvati ta mogućnost), dok spinozizam izjavljuje da uvida nemogućnost bića čija se ideja sastoji iz pukih čistih pojmova razuma iz kojih su se samo izdvojili svi uslovi čulnosti, dakle, u čemu se nikada ne može naći protivrečje, a ipak uopšte ničim ne uspeva da podupre tu drskost koja ide preko svih granica. Upravo radi toga spinozizam i vodi direktno u zanesenjaštvo. Nasuprot tome, ne postoji jedno jedino sigurno sredstvo da se u korenu istrebi svako zanesenjaštvo, osim onog određivanja granica čiste moći uma. - Isto tako jedan drugi učenjak nalazi *skepsu* u *Kritici čistog uma*, premda *Kritika* izlazi upravo na to da ona čvrsto postavlja nešto što je u pogledu obima našeg saznanja a priori izvesno i određeno. Takođe nalazi i *dijalektiku* u kritičkim istraživanjima, koja su ipak postavljena tako da razreše i zauvek unište neizbežnu dijalektiku u koju je dogmatski vođeni čisti um samog sebe posvuda upleo i njome se zapleo. Isto tako su postupali i novoplatoničari, koji su sebe nazivali eklektičarima zato što su vlastite hirove nalazili svugde kod starih autora ako su ih prethodno sami uneli u njih - dakle, utoliko se ništa novo pod Suncem nije ni dešavalo.

mirujućim strahom pred *opasnošću vlastitog istraživanja*, znaju da ranim utiskom na duše prognaju svako ispitivanje uma.

Treće, sloboda u mišljenju znači i nepodvrgavanje uma ni pod koje druge zakone osim pod one *koje on sam sebi daje*, a njena suprotnost je maksima jedne **bezakomite upotrebe** uma (da bi time, kao što se *genije* zavarava, videlo dalje nego pod ograničenjima zakonima). Prirodno, posledica toga je da se um, ako ne želi da bude podrnut zakonu koji on daje samom sebi, mora povinovati jarmu zakona koje mu daje neko drugi, jer bez bilo kojeg zakona svoju igru ne može da igra uopšte ništa, pa čak ni najveća glupost. Dakle, neizbežna je posledica *proglašenog* bezakonja u mišljenju (oslobađanja od ograničenja putem uma) da je sloboda mišljenja na kraju time oštećena i u pravom smislu reči *lakoumno izgubljena*, pošto za to nije kriva nesreća nego istinska oholost.

Tok stvario je otprilike ovakav. Najpre se *genije* veoma dopada sebi u svojim odvažnim zanosima, pošto je pokidao niti kojima se um inače upravlja. Uskoro on opčinjava i ostale svojim odlučnim rečima i velikim očekivanjima, te se i njemu samom tada čini da je zaseo na tron koga je spori i nezgrapni um tako loše ukrasio, pri čemu on ipak sve vreme vodi njegov jezik. Pročom prihvaćenu maksimu nevaljanosti najvišeg zakonodavnog uma nazivamo običnim čovekovim **zanesenjaštvom**, a te mišljenike dobrodušne prirode *prosvetljenjem*. Međutim, pošto uskoro među njima samima mora da proistekne jezička zbrka, time što - budući da um jedino za svakoga može valjano da zapoveda - sada svako sledi svoje nadahnuće, na kraju moraju iz unutrašnjih nadahnuća putem spoljašnjih svedočanstava da proisteknu prokušana fakta, a iz tradicija, koje su na početku bile same izabrane, moraju vremenom da proisteknu *nametnuta* uverenja - jednom rečju, mora da proistekne celokupno podvrgavanje uma pod fakta, tj. **praznoverje**, zato što se ono ipak dâ dovesti barem u neku *zakonsku formu*, pa time i u mirovanje.

Pošto čovekov um ipak još uvek teži slobodi, to, kada jedanput on pokida okove, njegova prva upotreba dugo odviknute slobode mora da se izrodi u zloupotrebu i neodmereno poverenje u nezavisnost njegove moći od svakog ograničenja, u nagovor na samovlašće spekulativnog uma koji ne prihvata ništa osim onoga što se može opravdati *objektivnim* razlozima i dogmatskim ubedjenjem, dok sve ostalo smelo poriče i odbacuje. Maksima nezavisnosti uma od njegove *vlastite potrebe* (odricanje umske vere) sada se naziva **bezverje**. Ne istorijsko bezverje, jer njega uopšte ne možemo misliti kao namerno, pa time ni kao uračunljivo (zato što svako mora faktumu, koji je samo dovoljno pouzdan, da veruje isto onoliko koliko i matematičkoj demonstraciji - hteo to on ili ne), nego je to *umska vera*, jedno nezgodno stanje čovekove duševnosti koje moralnim zakonima oduzima najpre svu snagu pobuda, a vremenom im oduzima čak i sav autoritet, pa pobuđuje onaj način mišljenja koji se naziva **slobodoumlje**, tj. načelo da se ne saznaje više nikakva dužnost. No, ovde se u igru upliće vlast da ne bi čak i građanske stvari dospеле u najveći nered, i pošto je najokretnije a ipak najsnažnije sredstvo za nju upravo i najbolje sredstvo, to ona ukida čak i slobodu mišljenja i podrgava je, kao i ostale poslove, lokalnim odredbama. I tako sloboda u mišljenju, ako hoće da postupa nezavisno čak i od zakona uma, na kraju uništava samu sebe.

Prijatelji ljudskog roda i onoga što mu je najsvetije! Prihvatite ono što vam se prema brižnom i iskrenom ispitivanju čini nečim što je najdostojnije verovanja, pa bili to fakti, bili umski razlozi, samo nemojte umu poreći ono što ga čini najvišim dobrom na Zemlji, naime, povlasticu da bude poslednji probni kamen istine⁸. U protivnom slučaju ćete postati nedostojni te slobode, sigurno ćete je izgubiti, i povrh toga ćete tu nesreću navući na vrat još i preostalom nedužnom delu koji bi inače zasigurno bio raspoložen da se svojom slobodom posluži *zakonomerno*, pa time i svrsishodno za najveću dobrotu sveta.

Sa nemačkog preveo

Miloš Todorović

⁸ *Namomisljenje* znači traženje vrhovnog probnog kamena istine u samom sebi (tj. u vlastitom umu), a maksima da u svako doba i sami mislimo, jeste *prosvetiteljstvo*. Tome, pak, i ne pripada toliko mnogo, kao što to uobražavaju oni koji prosvetiteljstvo stavljaju u *upoznatost*, pošto je ono pre jedno negativno načelo u upotrebi njegove moći saznanja, i češće je onaj, koji je previše bogat u upoznatostima uopšte, u njegovoj upotrebi najmanje prosvetćen. Poslužiti se vlastitim umom ne kazuje ništa više do to da pri svemu onome što hoćemo da prihvatimo sami sebe pitamo: da li nalazimo doista ostvarljivim da razlog zbog kojeg nešto prihvatamo, ili takode i pravilo koje sledi iz onoga što prihvatamo, učinimo opštim načelom svoje upotrebe uma? Tu probu može svako da okuša sa samim sobom, i pri tom ispitivanju će videti da će ubrzo da iščeznu praznoverje i zanesenjaštvo, čak i onda ako uopšte i ne poseduje upoznatosti da njih oba opovrgne iz objektivnih razloga. Jer, on se služi samo maksimom *samosadržanja* uma. Dakle, sasvim je lako da se prosvetćenost vaspitanjem osnuje u *prajedinačnim subjektima*, samo se mora rano početi s tun da se mlade glave navikavaju na tu refleksiju. Ali, veoma je dugotrajno da se prosvetčuje jedno *doba*, jer postoje mnoge spoljašnje prepreke koje tu vrstu vaspitanja delom zabranjuju a delom otežavaju